Тарасенко О.Ф. Чернігівська Іллінська друкарня: питання історіографії. *Лазар Баранович та його доба*: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів: Десна Поліграф, 2026. Вип. 1. С. 208–213.

УДК 303.446.4: 655.11: 655.15 Лазар Баранович «16/»

Олександр ТАРАСЕКО
кандидат історичний наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів).
Email: Simon67@ukr.net
Orcid: 0009-0005-8479-3937

ЧЕРНІГІВСЬКА ІЛЛІНСЬКА ДРУКАРНЯ: ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена історіографії дослідження чернігівської Іллінської друкарні. Це одне з наукових питань, пов'язаних з історією існування та функціонування першої друкарні на Лівобережній Україні. Автор проаналізував праці, які присвячені окремим етапам і сюжетам книгодрукування в регіоні. Він визначив ступінь наукової розробки наукової проблеми та визначив подальші перспективи дослідження історії чернігівської Іллінської друкарні.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, Лазар Баранович, Іллінський монастир, новгород-сіверська друкарня, чернігівська друкарня, історіографія.

Постановка наукової проблеми залежить від кількох причин, пов'язаних зі здатністю дослідника відшукати цікаву й значиму для розуміння минулого тему, яка водночас є недослідженою чи недостатньо вивченою. Історія чернігівської Іллінської друкарні відноситься і до цікавих, і до соціально значимих, і до вкрай мало розроблених наукових тем. Як відомо, історичний метод передбачає опрацювання всього попереднього дослідницького матеріалу, що називається історіографією проблеми. У свою чергу, історіографія може виступати як самодостатній об'єкт дослідження, так і предмет, тобто обов'язкова структурна частина історичного дослідження. Історики «сидять» на головах своїх попередників. З однієї сторони, це полегшує завдання, бо помітні прокладені маршрути, інколи хибні чи тупикові, але вже до тебе промальовані. З іншої сторони, існує чимало складнощів, бо голова попередника часто «тьма есть».

Не претендуючи на глибокий і всебічний аналіз історіографії історії чернігівської Іллінської друкарні (що на даний момент і не можливо зробити через малий обсяг історіографічного матеріалу), за мету покладаємо огляд праць, які поетапно просували вперед вивчення наукової проблеми, а також спробуємо систематизувати ці праці крізь призму окремих періодів і питань історії друкарні.

У якості історіографічних джерел ми залучили насамперед праці Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) [1], як засновника традиції вивчення історії Іллінської друкарні, праці радянських істориків С. Клепікова [2] і

Т. Каменєвої [3], як наукового підґрунтя подальших студій, ґрунтовну монографію В. Дубровського [4], присвячену історії друкарні першої половини XIX ст., а також студії сучасних українських істориків [5].

Історія чернігівської Іллінської друкарні тривала близько двохсот років. З перервами у функціонуванні, це – все-таки значний час для установи. Можна виділити кілька періодів її існування: від заснування в 1674 р. у м. Новгород-Сіверському до перевезення до Чернігова в 1679 р.; у подальшому до 20-х рр. XVIII ст.; у подальшому до 60-х рр. XVIII ст.; перша половина XIX ст., приблизно до початку 40-х рр. XIX ст. Таким чином, перервою в функціонуванні друкарні можна вважати період останньої третини XVIII ст. Але, це – не так. Сучасні дослідження доводять, що і цей період не був для Іллінської друкарні пустопорожнім [6].

Архієпископ Філарет (Гумілевський) у своєму нарисі згадав архівні справи, що зберігалися у Чернігівській духовній консисторії і стосувалися функціонування друкарні у 70 – 80-х рр. XVIII ст. Хоч би як це дивно, але завжди охочий до оприлюднення джерел, у даному випадку владика жодного документу із згаданих справ не надрукував і не прокоментував. Він лише згадав цікавий факт, що згідно з рапортом новопризначеного 1776 р. настоятеля Троїце-Іллінського монастиря Євстафія в друкарні залишилося книг «в переплете, тетрадях и листах» 11,304 екземпляра вартістю 46,804 руб., 65 коп.

Протоієрей О. Єфимов у своєму нарисі про Іллінський монастир повторив відому інформацію, не згадавши жодного архівного документу [7]. В. Дубровський, користуючись реквізованим архівом Чернігівського Троїцького архієрейського дому (Троїцько-Іллінський монастир), дослідив діяльність друкарні в першій половині XIX ст. і у 1928 р. видав змістовну брошуру з публікацією численних документів за період з 1799 р. по 1845 р., зауваживши, що «на жаль, нам не відомі матеріали про її стан в другій половині XVIII ст.» [8]. Однак, матеріали були і зберіглися до сьогодні в складі фонду чернігівської духовної консисторії Державному архіві Чернігівської області. Вони висвітлюють процес підготовки й видання чернігівською друкарнею книжок під назвою «Собрание поучений на все воскресные и праздничные дни» [9]. Автором цього твору, що вперше був надрукований у 1775 р. і неодноразово перевидавався у Петербурзі та Москві [10], вважається Петербурзький архієпископ Гаврило (Петров), а редактором – Московський митрополит Платон (Левшин) [11]. За вказівкою уряду подібне видання було здійснено також Києво-Печерською та Чернігівською Іллінською друкарнями. У Києві воно вийшло з друку в лютому 1778 р., а у Чернігові – в березні 1778 р.[12] У 2010 р. найважливіші документи з цієї справи були опубліковані [13].

Синодальний указ про друкування в Чернігові книжок «на все воскресные и праздничные дни поучений» датується 20 серпня 1776 р. Згідно з цим наказом і почалося відновлення роботи друкарні. Для Чернігівської єпархії треба було надрукувати 596 екземплярів. З московської типографської контори в Чернігів надіслали екземпляр-зразок «Повчань». Чернігівський єпископ Феофіл (Ігнатович) через чернігівську духовну консисторію наказав архімандриту Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря розпочати підготовку видання.

Однак, виявилося, що це не просто зробити, адже після моровиці 1771 р. друкарські інструменти загубилися, матеріал (фарбу, папір) не заготовляли, але найгірше – майстри друкарні або померли, або втекли з Чернігова. Все це довелося надолужувати. Безпосередня відповідальність за підготовку і друк книжок покладалася на настоятеля монастиря. За час, поки тривав цей процес змінилося керівництво обителі. Починав реанімацію друкарні архімандрит Євстафій. Цікавим є його рапорт, де висловлені думки з приводу діяльності друкарні та її майбутньої продукції. Зокрема, Євстафій вважав, що наказ Синоду друкувати в Чернігові книги без «відступу» від російських видань за змістом і формою (структурою) не доцільно, бо місцева людність звикла до своїх книжок, а російські зразки, мовляв, не звичні, не будуть користуватися попитом і купуватися населенням. Архімандрит Євстафій висловив ще одну цікаву пропозицію: друкувати поряд з грубезними «Повчаннями» «малые книжки» – канони, молитвослови. Торгівля такою продукцією мала стати успішною й приносити необхідні для друкарні обігові кошти. Але в 1777 р. його перевели до Новгород-Сіверського монастиря, а новий настоятель Троїцько-Іллінського монастиря Паїсій у дискусії з архієреєм та Синодам з приводу діяльності друкарні не вступав, лише виконував накази керівництва. Утім пропозиція друкувати і продавати навчальну літературу, «буквари, часословцы и псалтыри» ним була висловлена. Але, напевно, дозвіл не отримав. У березні 1778 р. наклад книжок було виготовлено.

Указами 1783–1784 рр. Синод у чергове заборонив друкувати книжки в Іллінській друкарні без дозволу московської цензури і так само без дозволу продавати раніше виготовлену друкарську продукцію. У 1785 р. було здійснено видання «Акафесты с каноны». Документи, що розкривають механізм цензурування в цей час чернігівських видань, опубліковані І.М. Ситим [14].

Але, саме перші близько п’ятдесяти років існування чернігівської Іллінської друкарні можна вважати її «золотим віком». Заснована архієпископом Лазарем Барановичем, вона до початку XVIII ст. була досить успішним і рентабельним підприємством, про що свідчить кількість її видань і відгуки сучасників. Наприклад, митрополит Димитрій (Туптало) з Ростова в листі до митрополита Стефана (Яворського) висловлював здивування темпами виходу продукції з друкарні під орудою архієпископа Іоанна (Максимовича) [15]. За наказом царя Петра І у 1712 р. Іоанн (Максимович) отримав чин митрополита і неосяжну Сибірську паству. У Чернігові його справу продовжив архієпископ Антоній (Стаховський). Але, вже у 1719 р. почався урядовий «розиск» діяльності чернігівської друкарні. Навесні 1720 р. поширилися чутки, буцімто друкарню переведуть до Петербургу. Архієпископ Антоній (Стаховський) у листі від 1 червня 1920 р. клопотався перед гетьманом Іваном Скоропадським, аби той захистив друкарню. Але на початку 1721 р. владику Антонія, як його попередника, відправили до Сибіру на Тобольську кафедру, а невдовзі і сам гетьман відправився на той світ. 21 лютого 1721 р. Синод видав указ, яким друкарні Києво-Печерської Лаври і Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря передавалися під управління Св. Синоду і без його дозволу не мали права нічого друкувати. Відтоді Чернігівська друкарня почала занепадати, а на

початку 1770-х рр. припинила свою діяльність. Безпосередньою причиною цього стали: по-перше, чергове розслідування невідповідності чернігівських видань «против печатаных в московской типографии книг» і заборона на їхній друк та продаж, по-друге, поширення в Чернігові морової вирізки, у наслідок чого частина друкарських робітників померла, частина повтікала.

Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський), упорядник багатотомної історії Чернігівської єпархії, спираючись на документи з архіву чернігівської духовної консисторії та статті ієромонаха Никодима [16], окреслив контури історії чернігівської Іллінської друкарні. Найголовніше, він уклав список видань новгород-сіверської і чернігівської Іллінської друкарень з 59 позицій [17]. Приблизно в той самий час з'являються статті П. Єфименка [18] і Г. Милорадовича [19], інтерес до дослідницької проблеми започатковано, але в подальшому він підігрівається лише рівні фрагментарних заміток.

Справді на науковий шлях вивчення історії чернігівської Іллінської друкарні «класичного періоду» спрямували радянські історики. Не численні праці С. Клепікова були присвячені новгород-сіверському етапу функціонування друкарні. Основна увага в його статтях була приділена новгород-сіверським виданням, їхньому оздобленню, а також хибній атрибуції друкованої продукції. Відтоді вивчення новгород-сіверського етапу історії друкарні, попри нечисленні статті [20], суттєво не просунулося вперед [21].

Найбільший науковий внесок у вивчення історії чернігівської Іллінської друкарні на сьогодні зроблений московським філологом і бібліографом Т. Каменевою, яка є авторкою низки статей і захищеної ще в 1964 р. кандидатської дисертації, але не з історії, а з філології [22]. Тому в її працях власне історія друкарні розглянута крізь призму чернігівських видань. Основна увага присвячена саме друкарській продукції. Дослідниця стисло, але змістовно як на свій час, висвітлила історію виникнення і діяльність Іллінської друкарні, видавничий процес. Особливу цінність має укладений зведений каталог чернігівських видань. Він містить детальні бібліографічні описи 154 книг і 175 указів, надрукованих з 1646 р. (з часу виходу «Перла многоцінного») до 1818 р. Важливо, що Т. Каменева уклала анотований список, вказуючи на варіанти різних видань, а також де ці стародрукі, у яких книгозбірнях зберігаються. Зроблено покажчик гравюр чернігівських видань, здійснено аналіз гравюр, філіграней, оформлення, зокрема, заставок, кінцівок, ілюстрацій. Безумовно, здійснити подібний опис дослідниця могла лише тримаючи ці видання в руках. Але вона визначила декілька видань, які за опосередкованими даними, мали би існувати, але до того часу не знайдені. І, навпаки, зазначала видання, які за бібліографічними описами помилково вважалися чернігівськими. Ще одна важлива особливість каталогу – примітки щодо маргіналій та автографів на книжках і в яких бібліотеках саме ці книжки зберігаються. Щодо латиномовних і польськомовних видань авторка зазначала назву шрифту (готичний, антиква, курсив). Зрештою, доробок Т.Н. Каменевої залишається наріжним фундаментом для вивчення історії чернігівської Іллінської друкарні й її друкарської продукції.

У цьому ж контексті слід розглядати студії провідного мистецтвознавця Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. А.К. Адруга. Він зібрав,

класифікував і узагальнив величезний графічний матеріал [23]. Проаналізував графічне оформлення 109 новгород-сіверських і чернігівських видань зазначеного періоду, їхній графічний склад і характер. Здійснив чимало порівнянь з виданнями інших друкарень, насамперед, друкарні Києво-Печерської лаври. Уточнив авторство графічних витворів, узагальнив біографічні дані граверів. Як зауважив дослідник, творчий доробок чернігівських граверів став відомим далеко за межами України і в той же час «графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. постає як цілісне явище, яке є органічною частиною української графіки» [24]. Зрештою, вчений окреслив напрямки подальших пошуків і досліджень, водночас продовжуючи роботу над ними [25].

Продовжуючи поетапний розгляд історії чернігівської Іллінської друкарні та її історіографічного опрацювання, повертаємося до кінця XVIII – першої половини XIX ст. Даний період заповнений вже згадуваною студією В. Дубровського. Його нариси мають документальний характер. На основі значного документального масиву він встановив темпи виробництва друкарні, її матеріальне становище, окреслив номенклатуру друкованої продукції тощо. На його думку, Іллінська друкарня після деякої перерви відновила свою діяльність у 1798 чи 1799 р. Але, у донесеннях Чернігівського архієпископа Віктора (Садковського) Св. Синоду чітко зазначено, що у ці роки, як і в наступні кілька років друкарня нічого не друкувала. Проте по фінансових документах друкарні, які аналізував В. Дубровський, рух коштів спостерігався. Припускаємо, мова може йти про реалізацію покладів продукції за попередні роки. Архівні документи довели дослідника до 1845 р., що, на його думку, слід вважати роком остаточного припинення функціонування друкарні. А причиною, як він вважав, стали неконкурентні можливості чернігівської установи в порівнянні з синодальними виданнями.

Як свідчить сучасне дослідження, зупинка роботи Іллінської друкарні та зникнення виробництва разом з обладнанням розтяглися на кілька років. Ба більше того, зусиллями Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) на початку 1860-х рр. Іллінська друкарня на короткий час відродилася й інтенсивно функціонувала [26]. Владика реалізував свій задум на власній поліграфічній дільниці перевидати, насамперед, попередні свої твори, а також друкувати новий науковий доробок, акурат так само, як його знаменитий попередник і засновник новгород-сіверської-чернігівської друкарні архієпископ Лазар Баранович.

Таким чином, історія чернігівської Іллінської друкарні, як і в цілому історія друкарства на Чернігівщині в ранньомодерний час залишається актуальною науковою проблемою, а ґрунтовної узагальнюючої праці досі немає. Історіографічне підґрунтя для проведення такого дослідження цілком створене і складається з низки статей та нарисів, які присвячені окремим етапам і сюжетам книгодрукування в регіоні. Відтак, можемо вважати, що історіографічний доробок фрагментарний, але цілком придатний для використання з метою подальших наукових пошуків з виходом на повноцінну монографічну роботу.

Oleksandr Tarasenko,
Ph.D. (History), Associate Professor
at the T. Shevchenko
National University «Chernihiv Collegium»,
Ukraine.
Email: Simon67@ukr.net
Orcid: 0009-0005-8479-3937

CHERNIHIV ILYN PRINTING HOUSE: QUESTIONS OF HISTORIOGRAM

The article is devoted to the historiography of the study of the Chernihiv Illyinskaya Printing House. This is one of the scientific questions related to the history of the existence and functioning of the first printing house in Left-Bank Ukraine. The author analyzed works devoted to individual stages and subjects of book printing in the region. He determined the degree of scientific development of the scientific problem and identified further prospects for research into the history of the Chernihiv Illyinskaya Printing House.

Key words: Chernihiv diocese, Lazar Baranovich, Illyinsky monastery, Novgorod-Siver printing house, Chernihiv printing house, historiography.

References

Adruh, A.K. (2017). Hrafika Chernihova druhoyi polovyny XVII – pochatku XVIII st. [Chernihiv graphics of the second half of the 17th – early 18th centuries. Monograph.]. Chernihiv. Ukraine.

Adruh, A.K. (2026). Mystetstvo Chernihova druhoyi polovyny XVII – pochatku XVIII st. [Art of Chernihiv of the second half of the 17th – early 18th centuries.]. Chernihiv. Ukraine.

Akymenko, I.M. (2002) Kulturno-prosvitnytska diyalnist Chernihivskoho Troyitsko-Illinskoho monastyrya (druha polovyna XVII – XVIII st.). *Literatura ta kultura Polissya.* Nizhyn. Vyp. 18. S. 127–130. [Cultural and educational activities of the Chernihiv Trinity-Illinsky Monastery (second half of the 17th – 18th centuries). *Literature and culture of Polissya*. Nizhyn, 2002. № 18. P. 127–130]. Ukraine.

Heyda, O.S. (2006). Iyeromonakh Nykodym – doslidnyk tserkovnoyi starovyny Chernihovo-Sivershchyny. *Chernihivs'ki starozhytnosti*. Chernihiv, 2006. S. 30–33. [Hieromonk Nikodim – researcher of church antiquities of Chernihiv-Sivershchyna. *Chernihiv Antiquities*. 2006. pp. 30–33.]. Chernihiv. Ukraine.

Sytyy, I.M. (2002). Do istoriyi knyhodrukuvannya u Novhorod-Siverskomu. *Literatura ta kultura Polissya*. Nizhyn, 2002. Vyp. 19. S. 86–91. [To the history of book printing in Novgorod-Siversky. *Literature and culture of Polissya*. Nizhyn, 2002. № 19. pp. 86–91]. Chernihiv. Ukraine.

Sytyy, I.M. (2012). Chernihivske vydannya «Akafesty s kanony» 1785 r. *Siveryanskyy litopys*. 2012 №1–2. S. 57–60. [Chernihiv edition of «Akafests with Canons» 1785. *Siveryanskyi Chronicle*. 2012. No. 1–2. Pp. 57–60]. Chernihiv. Ukraine.

Tarasenko, O.F. (2010). Z istoriyi Chernihivskoyi Illinskoyi drukarni: materialy do vydannya «Sobranye pouchenyy na vse voskresnye y prazdnychnye dny» 1778 r. *Siveryanskyy litopys*. 2010. № 6. S. 61–71. [From the history of the Chernihiv Ilyinskaya printing house: materials for the publication «Collection of teachings for all Sundays and holidays» in 1778. *Severyanskyi chronicle*. 2010. No. 6. pp. 61–71]. Chernihiv. Ukraine.

Tarasenko, O.F. (2022). Chernihivska yeparkhiya u XIX – na pochatku XX st. [Chernihiv eparchy in the 19th – early 20th centuries. Chernihiv]. Chernihiv. Ukraine.

---

[1] Филарет (Гумилевский), архиеп. Кафедральные Черниговские монастыри: Ильинский, Елецкий и Борисоглебский (с приложением несколько неизданных сочинений Св. Димитрия и многих грамот). Чернигов, 1861. С. 3–94.

[2] Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. *Государственная библиотека им. В.И. Ленина. Труды*. М., 1959. Т. 3. С. 224–384; Каменева Т.Н. Книгопечатание в Чернигове (1646–1818). *Проблемы источниковедения.* 1959. Вып. 8. С. 267–313; Каменева Т.Н. Типография на Левобережье Украины. *400 лет русского книгопечатания. 1564–1964. Русское книговпечатание до 1917 г. 1564–1917.* М., 1964. С. 221–224; Каменева Т.Н. Орнаментика и иллюстрации черниговских изданий XVII–XVIII веков. *Книга. Исследования и метериалы.* М., 1974. Сб. 29. С. 171–181.

[3] Клепиков С.А. Издания новгород-северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов. *Книга: исследования и материалы.* М., 1963. Сб. 8. С. 255–278; Клепиков С.А. Оформление книг, изданных новгород-северской типографией Барановича в 1674–1679 гг. *Книга и графика.* М., 1972. С. 146–151.

[4] Дубровський *В.* Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. К., 1928. 65 с.

[5] Акименко І.М. Культурно-просвітницька діяльність Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (друга половина XVII – XVIII ст.). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2002. Вип. 18. С. 127–130; Акименко І.М. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII – XVIII ст.) / Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. (07.00.01). Харків, 2004. 17 с.; Тарасенко О.Ф. З історії Чернігівської Іллінської друкарні: матеріали до видання «Собрание поучений на все воскресные и праздничные дни» 1778 р. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 61–71.

[6] Тарасенко О.Ф. З історії Чернігівської Іллінської друкарні: матеріали до видання «Собрание поучений на все воскресные и праздничные дни» 1778 р. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 61–71.

[7] Ефимов А., прот. Черниговский Свято-Троицький-Ильинский монастырь, ныне Троицко-архиерейский дом, его прошлое и современное состояние. (1069–1910). *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям*. 1910. № 24. С. 840–841.

[8] Дубровський В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. К., 1928. С. 5.

[9] Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 297. (Дело о напечатании в монастырских типографиях книг «Поучений» и рассылке их по церквам. 4 октября 1776 г. – 26 июня 1779 г. 304 арк.).

[10] Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века / Составители А.С. Зернова, Т.Н. Каменева. М., 1968. С. 299–501.

[11] Филарет (Гумилевский), архиеп. Обзор русской духовной литературы. СПб., 1884. С. 380–381.

[12] Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. *Государственная библиотека им. В.И. Ленина. Труды*. М., 1959. Т. 3. С. 326 (№ 145); Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 2 (1765–1800). Львів, 1984. С. 38; Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог / Упорядники С.О. Половникова, І.М. Ситий. К., 1998. С. 161–162.

[13] Тарасенко О.Ф. З історії Чернігівської Іллінської друкарні: матеріали до видання «Собрание поучений на все воскресные и праздничные дни» 1778 р. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 61–71.

[14] Ситий І.М. Чернігівське видання «Акафесты с каноны» 1785 р. *Сіверянський літопис.* 2012. №1–2. С. 57–60.

[15] Федотова М.А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского: исследование и тексты. М., 2005. С. 142, 320.

[16] Гейда О.С. Ієромонах Никодим – дослідник церковної старовини Чернігово-Сіверщини. *Чернігівські старожитності*. Матеріали наукової конференції «Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі». Чернігів, 2006. С. 30–33.

[17] Филарет (Гумилевский), архиеп. Кафедральные Черниговские монастыри: Ильинский, Елецкий и Борисоглебский (с приложением несколько неизданных сочинений Св. Димитрия и многих грамот). Чернигов, 1861. С. 9–20.

[18] Ефименко П. Заметки о книгопечатании в Черниговской губернии в прошлом столетии. *Черниговский листок*. 1863. № 11. С. 85–87.

[19] Милорадович Г. Еще заметка о книгопечатании в Черниговской губернии. *Черниговский листок*. 1863. № 12. С. 92–94.

[20] Коваленко А.Б. Издания новгород-северской типографии из собрания Черниговского исторического музея. *Новгород-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции.* Чернигов-Новгород-Северский, 1989. С.73–75; Ситий І.М. До історії книгодрукування у Новгород-Сіверському. *Література та культура Полісся: проблеми філології, історії, мистецтвознавства та культури*. Ніжин, 2002. Вип. 19. С. 86–91.

[21] Дзюба О. Новгород-Сіверська друкарня. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.* К.: В-во «Наукова думка», 2010. С. 442.

[22] Каменева Т.Н. История черниговской типографии (XVII–XVIII вв.): автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук: спец. «Книговедение». М., 1964. 15 с.

[23] Адруг А.К. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2017. 198 с.: іл.

[24] Там само. С. 160.

[25] Адруг А.К. Мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2026. 560 с., 56 іл.

[26] Тарасенко О.Ф. Чернігівська єпархія у XIX – на початку XX ст. Чернігів, 2022. 320 с.